

PSIXOLOGİYA ÜZRƏ KURS İŞLƏRİNİN YAZILMASI.
VUSALƏ 012 510 08 43

Kiçik məktəblilərdə təlim motivlərinin təşəkkülü və təzahür xüsusiyyətləri

BAKI – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	3
I FƏSİL. Təlim psixologiyasında təlimin motivləri anlayışı və kiçik məktəblilərdə təlim motivləri.....	5
1.1 Kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri.....	5
1.2 Təlim motivləri anlayışı.....	8
II FƏSİL. Kiçik məktəblilərdə Təlim fəaliyyətinin formalaşmasının bəzi psixoloji məsələləri.....	11
2.1 Kiçik məktəblilərdə təlim fəaliyyəti.....	11
2.2. Kiçik məktəblilərin təlim motivlərinin təşəkkülü və psixoloji xüsusiyyətləri.....	16
NƏTİCƏ.....	26
İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	28

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Kiçik məktəb yaşı dövründə təlim şagirdlər üçün əsas fəaliyyətə çevrildiyinə və sonrakı yaş dövrlərindən özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyi üçün bu dövrdə təlim fəaliyyətinin motivləri, motivləşmə sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur.

Bu yaşda orqanizmin anatomik-fizioloji inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoyur: uşaqların boyu ildə orta hesabla 3-4 sm, çəkili 2-3 kq artır. Skeletin sümükləşməsi başa çatmadığından onların partada düzgün oturmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu yaşda ürək-damar sistemi zəif inkişaf edir. Buna görə də uşaqların hərəkətdə olmasına ehtiyac duyulur. Kiçik məktəblilərin özlərinə məxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır: bu yaşda qeyri-ixtiyari diqqət, mexaniki hafizə, konkret təfəkkür üstünlük təşkil edir. Onların nitq bacarığı da zəif olur. Çox vaxt şagirdlər mətnləri şer kimi əzbərləyir, mexaniki yadda saxlamağa çalışırlar. Bunun qarşısı alınmasa, onlarda əzbərçilik yarana bilər. Buna görə müəllim şagirdləri mətni öz sözləri ilə danışmağa, plan tutmağa, suallara cavab tapmağa, sərbəst mövzularda kiçik inşalar yazmağa daha çox cəlb etməlidir. Bu yaşda əsas fəaliyyət növü təlimdir: təlimdə uşaq biliklərə yiyələnir, tərbiyə olunur və psixi cəhətdən inkişaf edir. Müəllim şagirdlərə öz təlim əməklərini düzgün təşkil etməyə, öyrənmənin səmərəli yollarını öyrətməyə çalışmalıdır. K.D.Uşinski bunu ibtidai təlimdə bilik verməkdən də vacib vəzifə hesab edirdi. Kiçik məktəblilərlə təlim-tərbiyə işində bu yaşın xüsusiyyətlərini nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

a) kiçik məktəblilər hər şeyi öyrənməyə can atırlar; bunu nəzərə alıb şagirdlərdə mütaliə tələbatı formalaşdırmaq lazımdır;

b) uşaqlar şən, emosional təbiətə malikdirlər; müəllim və valideynlər bədii əsər və filmlərdən, canlı sözdən istifadə edib onlarda yüksək mənəvi hisslər (vətənə məhəbbət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, diqqətlilik və s.) aşılamağa çalışmalıdırlar;

c) kiçik məktəblilərdə ünsiyyət tələbatı güclüdür; bunu nəzərə alıb uşaqları kollektiv tədbirlərə, birgə oyuna, əməyə cəlb etmək, onlarda kollektivçilik, yoldaşlıq, dostluq, nəzakətlilik, qızlara qarşı diqqətlilik kimi keyfiyyətlər aşılamaq lazımdır;

ç) uşaqlar təsir altına tez düşür, müəllimə inanır, onun dediklərini sözsüz yerinə yetirirlər. Bundan şagirdlərin düzgün tərbiyəsi üçün istifadə edilməlidir;

d) ibtidai sinif şagirdləri müəllimin tapşırıqlarını böyük həvəs və səylə yerinə yetirirlər. Müəllim və valideynlər müəyyən tapşırıqlar sistemi tətbiq etməklə, uşaqları həvəsləndirməklə onlarda müsbət keyfiyyətlər tərbiyə etməyə nail ola bilərlər.

Tədqiqatın obyektı. Təlim psixologiyası və kiçikməktəblilər

Tədqiqatın predmeti. Təlimin mahiyyəti və qanunauyğunluqları.

Tədqiqatın vəzifələri.

I FƏSİL. TƏLİM PSIXOLOGİYASINDA TƏLİMİN MOTİVLƏRİ ANLAYIŞI VƏ KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRDƏ TƏLİM MOTİVLƏRİ

1.1. Kiçik məktəblilərin psixoloji xüsusiyyətləri

Təlim psixologiyası pedaqoji psixologiyanın ən mühüm sahələrindən birini təşkil edir. Hazırki dövrdə məktəbin qarşısında duran mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsində təlim psixologiyası sahəsində aparılan axtarışların nəticələri həlledici rol oynayır. Böyüməkdə olan nəslə elmlərin əsasları haqqında dərin və möhkəm biliklər vermək, onlarda həmin biliklərdən istifadə edə bilmək, onları təcrübəyə tətbiq etmək bacarığının yaradılması müasir dövrün ən ciddi tələbləri kimi qarşıda durur. Başqa sözlə, təlim problemi bəşəriyyətin daima diqqət mərkəzində olan bir problemdir. Bu problem hazırda da öz əhəmiyyətini itirməmiş, əksinə özünün yeni cəhətləri ilə daha qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edən bir problemə çevrilmişdir. Həmin problemin günün tələbləri səviyyəsində həlli pedaqoji psixologiyanın qarşısında duran əsas vəzifələrdən hesab olunur.

Təlim problemi pedaqoji psixologiyanın qarşısında həm nəzəri, həm də tətbiqi problem kimi durur. Təlimin nəzəri problemi kimi həlli bir inci növbədə onun nəzəri əsaslarını, qanunauyğunluqlarını psixoloji aspektdə açmağı tələb edir. Bir nəzəri problem kimi təlim fəaliyyətinin psixoloji strukturunun açılması, onun motivləri, məqsədləri və vəzifələrinin dəqiqləşdirilməsi, təlim fəaliyyətinin müasir tələblərdən doğan konsepsiyalarının aşkara çıxarılması pedaqoji psixologiyanın həll etməli olduğu əsas problemlərdən hesab olunur.

Bu məsələlərin həlli üzərində çalışan psixoloqlar təlim nəzəriyyəsini bir sıra istiqamətlərdə inkişaf etdirmişlər.

Bunları ümumiləşdirdikdə pedaqoji psixologiyada aşağıdakı təlim nəzəriyyələri diqqəti cəlb edir. 1) izahlı illüstrativ (ənənəvi) təlim; 2) proqramlaşdırılmış təlim; 3) fikri

işlərin və anlayışların mərhələlər üzrə təşəkkülü nəzəriyyəsi; 4) problemlə təlim; 5) təlim nəzəri tərəkürün inkişafı kimi; 6) tərbiyəedici təlim.

Təlim problemi yalnız nəzəri problem olaraq qala bilməz. Həmin problemin aşkara çıxarılmış qanunauyğunluqlarını tərübəyə, məktəb həyatına tətbiq olunmazsa və həmin sahədə öz səmərəsini göstərməzsə onun əhəmiyyətindən də danışmağa dəyməz.

Təlim insanın əsas fəaliyyətlərindən biridir. Məktəb yaşı dövründə isə həmin fəaliyyət məktəblilərin aparıcı fəaliyyətinə çevrilir. Onun köməyi ilə şagirdlər müəyyən məlumatları, hərəkətləri və davranış formalarını mənimsəyirlər. Bu iş kor-koranə deyil, şüurlu, planlı şəkildə həyata keçirilir. Məhz buna görə də təlim prosesində aşağıdakı məqsədlərə nail olma baş verir.

a) Hər hansı bir fəaliyyət növünün müvəffəqiyyətlə təşkil edilməsi üçün lazım olan gerçəkliyin zəruri xassələri haqqında məlumatın mənimsənilməsi; b) qarşıda duran məsələnin həllində lazım olan yolları və əməliyyatları düzgün seçmək və onlara nəzarət etmək üçün qeyd olunan məlumatlardan istifadə qaydalarını, ikinci halda vərdişlərin, üçüncü halda isə bacarıqların yaranması baş verir.

Təlim şagirdlərin biliklər sistemini mənimsəmələrinə və həmin bilikləri tərübəyə tətbiq etmək üçün olan vərdiş və bacarıqlara yiyələnmələrinə yönəlmiş məqsədyönlü idrak fəaliyyətidir.

Təlim məqsədyönlü prosesdir. Burada insanın öyrənilməsi baş verir. Lakin hər cür öyrənməni təlim adlandırmaq düzgün deyil.

Təlim fəaliyyətinin strukturu

İnsan təlimin köməyi ilə bəşəriyyətin tərübəsinə yiyələnir. Bu tərübəni öyrənmədən onun həyatda baş çıxarması mümkün deyildir. Həmin tərübənin öyrənilməsinin, mənimsənilməsinin başlıca yolu isə təlimdir. Ona görə də, öyrənmənin strukturunu bilmədən bu strukturu nəzərə almadan təlim fəaliyyətini təşkil etmək də çətinləşərdi. Öyrənmənin, təlimin psixoloji strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək mümkündür. İdrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri, tədris işləri.

Tədris işləri də müxtəlif olur. Buraya təhrikedici (icraedici), proqram-məqsədli, fəal əməliyyatlı, nəzarət-tənzimedici (qiymətləndirici, yoxlayıcı) işləri aid etmək olar.

Ümumiyyətlə, psixoloji tədris əsasında əldə edilmiş faktlar belə bir cəhəti əsaslandırmağa imkan verir ki, idrak tələbatlarının ödənilməsi insanın normal şəkildə inkişafı üçün zəruri şərtidir.

Öyrənmənin strukturunda təlim məqsədləri və vəzifələrinin də özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Başqa sözlə, öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirəcək şəkildə təlimə çevrilir.

Nəhayət, qeyd etdiyimiz kimi, öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verən tədris işləri də onun strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Bu cür işlərə ilk növbədə icraedici (təhrikedici) işlər daxildir. Öyrənən adam həmin tədris işlərindən istifadə etmədən müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə bilməz. Bu cür işlər insanı fəaliyyətə yönəldən işlərdir. Ona görə də burada öyrənmənin motivləri də təsirini göstərir.

Təlimin strukturuna daxil olan nəzarət-tənzimedici tədris işlərinin də rolu böyükdür. Bu işlər əsasən qiymətləndirici, yoxlayıcı və təsdiqedici xarakter daşıyır. Bunların köməyi ilə şagirdlərin təlim fəaliyyətini idarə etmək mümkün olur.

Belə ki, L.S.Viqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar baş verən əqli inkişafın iki səviyyəsini və zonasını müəyyən etmişlər. Bir səviyyəni inkişafın fəal, aktual zonası adlandırılmışlar. Bu zonaya malik olan şagird gündəlik dərsləri, verilmiş təlim tapşırıqlarını müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü başqasının köməyi olmadan dərstdə müvafiq materiallardan istifadə edir.

Əqli inkişafın ikinci səviyyəsində isə uşaq bir növ yaşlıların, müəllimin köməyi ilə daha yüksək nailiyyət əldə edə bilər. Viqotski yazır: bu onun yaxın inkişafını göstərir.

İctimai borcu dərk etmək, rəğbətləndirmə və mükafat almağa cəhd göstərmək, başqalarının diqqətini cəlb etmək, başqasını yamsılamaq arzusu, özünütərbiyəyə cəhd və s.

Onuncu sinif şagirdlərinin təlim motivlərini öyrənən psixoloqlar (Y.V.Sorov və b.) həmin motivlərin aşağıdakı ardıcılığını qeyd etmişlər. Elmin məzmunu, müasir həyatda elmin əhəmiyyəti, şəxsi maraqla bağlılıq müəllimin şəxsiyyəti və gözəl tədrisi biliyini artırmaq.

Q.I.Suxinanın tədqiqatlarında aşkara çıxarılmış təlim motivlərindən aşağıdakıları qeyd etmək olar: Təhsilin həyatda praktik əhəmiyyəti, perspektiv (ali məktəbə hazırlıq, gələcək peşə ilə bağlılıq) idraki motivlər, vətəndaşlıq motivləri, həmyaşdları ilə ünsiyyət motivləri, özünütərbiyə motivləri.

1.2. Təlim motivləri anlayışı

Motivlərin təhlili zamanı yaş fərqləri aydın şəkildə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, I-III sinif şagirdləri üçün idrak tələbatları ilə bağlı olan motivlər üstünlük təşkil edir. Yeniyetməlik dövründə təlim fəaliyyətinin vətəndaşlıq motivləri sırasında birinci yeri kollektivə münasibətlə bağlı olan motivlər tutur (öz sinfinin şərəfini qorumaq və s.). Böyük məktəb yaşlı şagirdlərdə isə həmin motivlər özünün gələcəyi haqqında təsəvvürlərlə bağlıdır.

Psixoloji tədqiqatlar zamanı aşkara çıxarılmışdır ki, xüsusilə yeniyetməlik və böyük məktəb yaşlı şagirdlərdə vasitəli motivlər vasitəsiz motivlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Ona görə də müəllim həmin faktı öz fəaliyyətində nəzərə almaya bilməz.

Vasitəsiz təlim motivləri özünün emosional və sosial əhəmiyyəti ilə yanaşı, böyük didaktik qiymətə malikdir. Bu cür motivlər insanda idrak obyektlərinə qarşı fəallıq doğurur, onu daha işgüzar və yaradıcı edir.

Təlim motivlərinin formalaşması kiçik məktəb yaşlı dövründə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Adətən bu dövrdə yaranan təlim motivlərinin xarakteri sonrakı dövrlərdə həmin motivlərin inkişafına öz təsirini göstərir.

Kiçik məktəb yaşlı dövründə təlim şagirdlər üçün əsas fəaliyyətə çevrildiyinə və sonrakı yaş dövrlərindən özünün spesifik xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyi üçün bu

dövrədə təlim fəaliyyətinin motivləri, motivləşmə sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olur. Şübhəsiz, hər şeydən əvvəl, kiçik məktəblilərin təlim fəaliyyətinin motivləşməsi uşağın mövcud olduğu bütün şəraitdən asılı olacaqdır.

Uşağın məktəbə, məktəb təliminə hazırlığı təlimin məzmunu, tədris metodları, müəllim və şagirdin münasibət stili, valideynlərin bir sıra digər amilləri birinci sinif şagirdlərinin təlim fəaliyyətinin motivləşməsinə əsaslı təsir göstərir.

Təlim və psixi inkişaf

Təlim və psixi inkişafın qarşılıqlı əlaqəsi daima diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri olmuşdür.

Vaxtilə alman psixoloqu V.Ştern belə bir müddəanı əsas tuturdu ki, təlim inkişafın arxasında gedir və ona uyğunlaşır. Bu fikrin əksinə olaraq görkəmli rus psixoloqu I.S.Viqotski təlim və tərbiyənin uşağın psixi inkişafında həlledici rolunu göstərmişdir. Onun fikrincə, təlim inkişafdan irəli gedir və onu öz arxasınca aparır.

Məşhur isveç psixoloqu J.Piaje də bu mərhələdə V.Şternə uyğun mövqe tutmuşdur. O belə hesab edir ki, uşağın psixi inkişafı özünün daxili qanunlarına malikdir və bir sıra özünəməxsus mərhələdən keçir. Onun fikrincə təlim inkişafa heç bir əsasla təsir göstərə bilməz. Ona görə də təlim inkişafa uyğunlaşmalı və onun tənzim edilməsi üçün məhz inkişafın səviyyəsi əsas götürülməlidir. Bununla da J.Piaje təlimin inkişaf etdirici təsirini kölgədə buraxır.

Məktəb təcrübəsində, təlim fəaliyyətini həyata keçirərkən çox vaxt belə bir sual diqqəti cəlb edir: şagirdi yaxşı oxumağa və ümumiyyətlə, oxumağa yönəldən, təhrik edən nədir?

Şagirdlərdən birinin yüksək səy göstərməsi, o birisində isə təlim fəaliyyətinə qarşı bu cür səyin olmaması nə ilə əlaqədardır, başqa sözlə, şagirdlərin təlim fəaliyyəti neçə motivləşir, onlar hansı motivlərin təhriki altında hərəkət edirlər. Şübhəsiz, bu suallara düzgün cavab tapılması müəllimin həmin sahədə şagirdlərlə iş aparmasını, təlim fəaliyyətini idarə etməsini asanlaşdırır.

Birinci növbədə ümumiyyətlə motivin və motivləşmənin nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək. Motiv insanı hər hansı bir məqsədəyönəlmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdir.

İnsan beynində əks olunaraq onu fəaliyyətə təhrik edən və həmin fəaliyyəti müvafiq tələbatların ödənilməsinə yönəldən şeyləri A.N.Leontyev həmin fəaliyyətin motivi adlandırmışdır.

İnsan fəaliyyətinin motivləri özünün çoxcəhətliliyi ilə xarakterizə olunur. Onlar hər şeydən əvvəl bir-birlərindən tələbatların növlərinə görə fərqlənirlər. Ona görə də tələbatlarda olduğu kimi motivlər təbii və ali (maddi və mənəvi) ola bilər. Təhrik (motivlər) qiymətləndirmə əsasında yaranır. Bununla belə qiymətləndirmə komponenti heç də həmişə birbaşa təhrikediciyə keçmir. O ya neytral qalır, ya da fərdin təhrikini gücləndirir.

Motivləşməyə gəldikdə bu elə motivlər birliyidir ki, şəxsiyyətin yönəlişliyini müəyyən etməklə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirir. Motivləşmə təhrikə fəaliyyətin məqsədi arasındakı əlaqə və münasibətlərin açılmasında ifadə olunur.

Psixoloqlar insan fəaliyyətinin motivləşməsi sahəsini öyrənərək və təhlil edərək motivlərin təsnifini vermişlər.

II FƏSİL. KİÇİK MƏKTƏBLİLƏRDƏ TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN FORMALAŞMASININ BƏZİ PSİXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

2.1 Kiçik məktəblilərdə təlim fəaliyyəti

İbtidai məktəbdə təlimə qədər uşaqlarda elmin məntiqinə biliklərin mənimsənilməsini təmin edən yeni fəaliyyət tipi qurulur. Bu fəaliyyət tipi kiçik məktəb yaşında aparıcı olur. Onun ilk şərtlərinin formalaşması – məktəbəqədər yaşdan kiçik məktəbli yaşına keçid dövründə psixi inkişafın vacib istiqamətidir.

Məktəbəqədər yaşın sonunda yaranan təlim fəaliyyətinin ilk şərtləri arasında ixtiyari davranışın yaranması daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun daha tez-tez təzahürləri – yaşlının ardıcıl göstərişlərini yerinə yetirmək, qoyulmuş vəzifənin şərtlərinin sistemini nəzərə almaq, öz hərəkətlərinin üzərində nəzarəti həyata keçirmək bacarığıdır.

Əgər uşaqları xüsusi işlənmiş proqram üzrə öyrədirlərsə, onda təlim fəaliyyətinin əsas komponentləri geniş, hələ ki, interiorizasiya olunmamış formalarda çıxış edərək artıq birinci sinfin axırına yaxın qoyulur (daha sonra isə onlar məhdudlaşır və daxili plana keçir). Məhz bu etapda təlim fəaliyyətinin komponentlərinin daha tam öyrənilməsi mümkündür ki, bu da ümumiyyətlə təlimə oxşar deyil. Onlar uşaqlarda nəzəri ümumiləşdirmələrin formalaşması zamanı qurulur.

Təlim fəaliyyətinin inkişaf etmiş formalarının tədqiqi – onun başlanğıc formalarının təşəkkül qanunauyğunluqlarının zəruri anlaşılması şərtidir.

İnkişaf edən təlimin tədqiqi zamanı nəzərə almaq məqsədəuyğundur ki, belə təlimin əsasını onun tərkibi, məzmunu təşkil edir. Bu məzmandan təlimin təşkili metodları (və ya üsulları) hasil olublar. Bu mövqə L.S.Viqotski və D.B.Elkonin üçün xarakterikdir. D.B.Elkonin yazır: “Bizim üçün L.S. Viqotskinin təlimin əqli inkişafda öz aparıcı rolunu hər şeydən əvvəl mənimsənilən biliklərin məzmunu vasitəsilə həyata keçirməsi haqqında fikri əsas əhəmiyyət daşıyırdı”.

Kiçik məktəbli yaşda aparıcı fəaliyyət kimi təlim fəaliyyətinin inkişaf edən xarakteri onunla əlaqədardır ki, nəzəri biliklər onun tərkib hissəsidir.

Elmi tədqiqatların nəticələri kimi elmi biliklərin izah üsulu tədqiqatın özünün üsulundan fərqlənir. Elmi biliklərin izahı məlum olduğu kimi, abstraktdan konkretə çıxma yolu ilə gerçəkləşir. Burada məzmunlu abstraksiya, ümumiləşdirmə və nəzəri anlayışlardan istifadə olunur.

Məktəblilərin təlim fəaliyyəti elmi biliklərin izahı üsulu ilə, abstraktdan konkretə çıxma üsulu ilə müvafiq olaraq qurulur. Təlim fəaliyyətində məktəblilərin təfəkkürü məzmunlu abstraksiya, ümumiləşdirmə və nəzəri anlayışlar vasitəsilə öz tədqiqat nəticələrini şərh edən alimlərin təfəkkürü ilə ümumi xüsusiyyətlərə malikdir.

Digərləri üçün, ictimai şüurun “yüksək” formalarına xarakterik olan biliklər də tam hasil olmaqlarını eyni üsulla alırlar, ona görə də bədii, əxlaqi, hüquqi təfəkkürə də “nəzəri biliklər” xasdır.

İnsan bilikləri onun təfəkkür əməliyyatları ilə (abstraktlaşdırma, ümumiləşdirmə və s.) birgə yerləşir. Məktəblilərin təfəkkürü alimlərin, incəsənət xadimlərinin əxlaq və hüquq nəzəriyyəçilərinin təfəkkürü ilə oxşar deyil. Məktəblilər anlayış, dəyər və normaları yaratmır, onları təlim fəaliyyəti vasitəsilə mənimsəyirlər. Ancaq onun yerinə yetirilməsi prosesində şagirdlər təfəkkür əməliyyatlarını həyata keçirirlər.

Abstraktdan konkretə çıxma üsulunu təlim fəaliyyətinə uyğun olaraq belə xarakterizə etmək olar. Məktəblilər hər hansı təlim fənninə yiyələnmək üçün müəllimin rəhbərliyi və ya köməkliyi ilə təlim materialını analiz edir, onda bir neçə ümumi münasibəti ayırır, bununla bərabər aşkar edirlər ki, bu münasibət verilmiş materialda olan bir çox başqa münasibətlərdə təzahür olunur. Uşaqlar ayrılmış ümumi çıxış münasibətini hər hansı işarə formasında fiksasiya edərək, bununla da öyrənilən fənnin məzmunlu abstraksiyasını qurur. Şagirdlər təlim materialının analizini davam edərək bu çıxış münasibətinin onun müxtəlif təzahürləri ilə qanunauyğun əlaqəsini açır, bununla da öyrənilən fənnin məzmunlu ümumiləşməsini əldə edir.

Sonra uşaqlar daha tez-tez abstraksiyaların çıxardılması (yenə də müəllimlərin köməkliyi ilə) və onların tam (konkret) təlim fənnində birləşdirilməsi üçün məzmunlu abstraksiya və ümumiləşdirilmələrdən istifadə edirlər. Məktəblilər abstraksiya və ümumiləşdirmənin əsaslarını digər abstraksiyaların çıxardılması və birləşdirilməsi vasitəsi kimi istifadə etməyə başladıda, onları bu təfəkkür əməliyyatlarını təlim fənninin bəzi “hüceyrəsini” fiksasiya edən anlayışa çevirir. Bu “hüceyrə” gələcəkdə məktəblilər üçün faktik təlim materialının bütün müxtəlifliyində onların orientasiyasının ümumi prinsipi kimi çıxış edir.

Məktəblilərin təlim fəaliyyətini sistemə yerinə yetirməsi prosesində onlarda nəzəri biliklərin mənimsənilməsi ilə yanaşı, nəzəri şüur və təfəkkür də inkişaf edir. Kiçik məktəbli yaşında təlim fəaliyyəti, qeyd olunduğu kimi, uşaqların yerinə yetirdikləri digər fəaliyyət növləri arasında aparıcı və əsasdır. Kiçik məktəblilərdə təlim fəaliyyətinin yaranması zamanı onlarda bu yaşın törəməsi olan – nəzəri şüurun və təfəkkürün əsasları, onlarla əlaqədar qabiliyyətlərin əsasları (refleksiya, analiz, planlaşdırmanın) formalaşır və inkişaf edir.

Təlim fəaliyyəti vasitəsilə nəzəri biliklərin mənimsənilməsi həmin fəaliyyətin oyun, əmək, ictimai-təşkilati işlərlə uyğunlaşması zamanı tam həyata keçir. Təlim fəaliyyəti uşaqların ancaq intellektual-idraki fəallığının təzahürü kimi anlaşılmalı deyil. Təlim fəaliyyəti – onların inkişafının məktəb dövründə tam və fəal həyatı halıdır. Təlim fəaliyyətinin uşağın digər fəaliyyət növləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi onların təlim və tərbiyəsinin birliyi və ayrılmazlığının psixoloji əsası kimi xidmət edir.

Təlim fəaliyyətinin məzmununu müəyyən edərək onun quruluşuna da nəzər yetirmək zəruridir. İstənilən fəaliyyət növünün analizi ona uyğun struktur komponentlərin – tələbatlar, motivlər, tapşırıqlar, əməliyyat və əməllərin qarşılıqlı əlaqəsinin təsvirini güman edir.

Məktəbə gəlmək uşağa özünün uşaq həyat tərzinin sərhədlərini aşmağa, yeni həyat mövqeyi tutmağa və ictimai əhəmiyyətli təlim fəaliyyətinin yerinə yetirilməsinə

keçməyə imkan verir. Təlim fəaliyyəti idraki maraqların ödənilməsinə və uşağın təxəyyülünə zəngin material verir.

Uşaqda məktəb həyatının başlanğıcında hələ ki belə tələbat yoxdur – o idrak maraqları və təxəyyülün əsasında müvafiq təlim tapşırıqlarının həllinə yönələn müvafiq sadə əşyavi təlim əməliyyatlarının müəllimlə birgə yerinə yetirilməsi zamanı uşaqların elementar nəzəri bilikləri məhz real mənimsəməsi prosesində baş verir. Digər sözlərlə, təlim fəaliyyətinin psixoloji əsası kimi nəzəri biliklərə tələbat onun real yerinə yetirilməsinə sələf olmur, onun özünün formalaşması prosesində baş verir. Bu şərait öz zamanında L.S.Vıqotski tərəfindən qeyd olunmuşdur: “Təlimin psixoloji əsasının inkişafı... təlimin başlanğıcına sələf olmur, onunla ayrılmaz daxili əlaqədə, onun irəliləyən hərəkəti gedişatında həyata keçirilir”. Beləliklə, təlim fəaliyyətinin nəzəri biliklər şəklində məzmunu bununla bərabər onun tələbatıdır (demək olar ki, məktəbəqədərlərin idrak maraqları məktəblilərdə təlim tələbatına çevrilib).

Məlum olduğu kimi insan fəaliyyəti müəyyən tələbatlarla, əməllər, hərəkətlər isə - motivlərlə əlaqədədir. Kiçik məktəblilərdə nəzəri biliklərin (yəni təlim fəaliyyətində tələbatların) mənimsənilməsində tələbatların formalaşması prosesində o, uşaqlardan təlim əməllərinin yerinə yetirilməsini tələb edən motivlərin çoxluğunda konkretləşir. Təlim əməlləri motivləri hər şeydən əvvəl şagirdləri nəzəri biliklərin qurulması üsulları ilə mənimsəməyə təhrik edir. Məktəblilər təlim əməllərinin yerinə yetirilməsi zamanı bu və ya digər konkret anlayış, obraz, dəyər və normaların qurulmasının üsullarına yiyələnir və onların məzmununu bu üsullar vasitəsilə mənimsəyirlər.

Beləliklə, təlim fəaliyyətində tələbat məktəbliləri nəzəri biliklərin mənimsənilməsinə, təlim tapşırıqlarının həllinə yönələn üsulların qurulmasına yiyələnməsinə təhrik edir. Təlim tapşırığının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, məktəblilər onun əvvəlcə həlli zamanı bir neçə tam obyektin “hüceyrə” törəməsini açır və bu “hüceyrəni” bu obyektin fikrən təkrarlanması üçün istifadə edir.

Təlim fəaliyyəti mahiyyət etibarilə bir çox xüsusi tapşırıqlardan fərqlənir. Tapşırıqların həlli zamanı məktəblilər o qədər də xüsusi üsullara yiyələnirlər.

Məhz uzunmüddətli məşq zamanı uşaqlar bir neçə ümumi üsulu mənimsəyirlər. Bu üsulun mənimsənilməsi hərəkətin xüsusidən formal ümumi fikrə empirik prinsipi üzrə baş verir. Təlim tapşırığının həlli zamanı məktəblilər ilkin olaraq məzmunlu ümumi üsula yiyələnir, sonra isə ondan hər xüsusi vəzifəyə səvsiz yanaşmada istifadə edirlər. Təlim tapşırığının həlli nəzəri prinsipə uyğun olaraq həyata keçir. Bu nəzəri prinsip təkcə verilmiş xüsusi hal üçün deyil, həm də bütün eynicisli hallar üçün də əhəmiyyət kəsb edir.

Təlim tapşırığının məktəblilər tərəfindən bir neçə təlim əməliyyatları vasitəsilə həll olunduğunu bilərək onları sadalayaq:

1.öyrənilən obyektin ümumi münasibətini aşkar etmək məqsədilə tapşırıq şərtlərinin dəyişdirilməsi.

2.ayrılmış münasibətin əyani, qrafik və ya hərflə formasında modelləşdirilməsi.

3.münasibət modelinin onun “təmiz şəkildə” xassələrinin öyrənilməsi üçün dəyişdirilməsi.

4.ümumi üsullarla həll edilən xüsusi tapşırıqlar sisteminin qurulması.

5.əvvəlki əməliyyatların yerinə yetirilməsinə nəzarət.

6.verilmiş təlim tapşırığının həlli nəticəsi kimi ümumi üsulun mənimsənilməsi qiyməti.

Təlim əməliyyatlarının əsas xüsusiyyətlərinin təsvirini verək. Onlardan əsası müvafiq nəzəri anlayışda əks olunmalı olan obyektin bəzi ümumi münasibətini aşkar etmək məqsədilə təlim fəaliyyəti şərtlərinin dəyişilməsidir. Bu münasibətin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən o yaradılan şərtlərin real anıdır, digər tərəfdən tam obyektin bütün xüsusi əlamətlərinin mənbəyi və genetik əsası kimi çıxış edir. Belə münasibətin axtarışı analizin fikri əməliyyatının məzmununu təşkil edir. Bununla bərabər nəzərdə tutmaq lazımdır ki, əsasında fikri analiz yerləşən nəzərdən keçirilən təlim vəsaiti ilkin olaraq təlim tapşırıqlarının əşyavi şərtlərinin dəyişilməsi formasına malik olur.

2.2. Kiçik məktəblilərin təlim motivlərinin təşəkkülü və psixoloji xüsusiyyətləri

Təlim fəaliyyəti dövründə, ümumiyyətlə, insan həyatında kiçik məktəb yaş dövrü xüsusi yer tutur. İbtidai siniflərdə yaxşı oxumayan şagirdin sonrakı illərdə müvəffəqiyyətlə oxumasına az rast gəlinir. Bu ümumi inkişaf, psixi inkişaf və şəxsiyyətin formalaşması baxımından da belədir.

Məktəb psixoloqunun fəaliyyətində də kiçik məktəblilərlə işləmək digər yaş dövrləri ilə müqayisədə daha çox yer tutur. Xüsusilə, məktəbə qəbul və I siniflərdə iş. Buna görə də biz məktəb psixoloqunun ibtidai sinif şagirdləri ilə fəaliyyəti üzərində ayrıca dayandıq. Onlarla iş məktəbə qəbuldan başlayır və II-IV siniflərdə davam etdirilir. Uyğun cəhətlərlə yanaşı biz hər bir sinif üçün spesifik olanları, başlıca cəhətləri, onlarla iş qaydalarını ayırmaqla II-IV sinifləri bir paraqraf daxilində təqdim etməyi daha məqsədəuyğun hesab etdik.

İkincilər yeni dərslərinə artıq “təcrübəli” şagirdlər kimi başlayırlar. Məktəbə adaptasiya olunmaq, yoldaşları ilə tanışlıq, yoldaşları və müəllimlə qarşılıqlı münasibətlərin qurulması mərhələsi artıq başa çatmış olur. İndi məktəb həyatı haqqında, onu məktəbdə nəyin gözlədiyini haqda onda geniş təsəvvür vardır.

İkincilərin öz gələcək fəaliyyətləri ilə bağlı gözləmələri daha çox I sinifdəki vəziyyətlərindən asılıdır: “I sinifdə yaxşı oxuyurdum. Yəqin bu il də yaxşı oxuyacam”, “I sinifdə o qədər də yaxşı oxumurdum, görək, bu il necə olacaq?” və s. oxşar mülahizələri onların valideynləri də söyləyir.

İkincilərin bu şəkildə özünüqiymətləndirməsi onların fəaliyyətinə də təsir göstərir. Məlumdur ki, özünüqiymətləndirmə insanın özü haqqında bilikləri və özünə münasibətini əks etdirir. İkincilərin özünü qiymətləndirmələri bir tərəfdən təlim fəaliyyətləri, digər tərəfdən isə böyüklərin, xüsusilə müəllimin onlara verdiyi qiymətdən çox asılıdır. Eyni zamanda, ikincilərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı özünüqiymətləndirməsi

birincilərdən fərqlənir. Birincilər daha eqoistdirlər və özünü qiymətləndirmə onlarda, bir qayda olaraq, daha yüksəkdir.

İkinci sinifdə şagirdlərin təlim fəaliyyəti ilə bağlı özünüqiymətləndirmə aşağı düşür. Üçüncü sinifdə vəziyyət dəyişir, özünüqiymətləndirmə şkalası yenidən yüksəlir. Psixoloji ədəbiyyatda bu vəziyyət “ikinci sinif fenomeni” adlanır.

İkincilərin özünüqiymətləndirməsinin aşağı düşməsi onların özlərinə daha tənqidi yanaşa bilmələri ilə əlaqədardır. Onlar öz təlim fəaliyyətlərini daha obyektiv qiymətləndirə bilirlər. Lakin bu qiymətləndirmənin imkanları, təcrübə onlarda hələ məhduddur. Bu isə müəyyən mənada onlarda özünəinamı azaldır.

İkincilər üçün qiymət və qiymətləndirmə vacib şərtlərdəndir. Məlumdur ki, qiymətləndirmə proses, qiymət isə prosesin rəqəmlə göstərilən nəticəsidir.

Qiymətləndirmə prosesində fəaliyyətin müsbət və mənfi tərəfləri izah olunur, mühakimə yürüdülmür, məsləhətlər verilir və yalnız bundan sonra nəticə olaraq qiymət verilir.

Təcrübə göstərir ki, müəllimlər əsasən şagirdin fəaliyyətinə qiymət verirlər, onun özünü qiymətləndirmir, izahedici işə diqqət yetirmirlər. Buna görə də məktəbli fəaliyyətinin nəticəsinə qiymət verilir. Niyə? Nə üçün? – sualları isə cavabsız, izahsız qalır. Şagird başa düşə bilmir ki, niyə bugün “üç” aldı, dünən isə “beş” almışdı.

Valideynlər də, bir qayda olaraq, tapşırığın yerinə yetirilməsi ilə qiymət arasındakı əlaqəyə az diqqət yetirirlər. Onlar da əsasən müəllimin qiyməti ilə razılaşırlar.

Əlbəttə, böyüklərin köməyi olmadan şagird öz fəaliyyətinə tənqidi qiymət verməkdə çətinlik çəkir. Nəticədə tədrisən şagird üçün qiymət öz əhəmiyyətini itirir. *V.A.Suxomlinskinin* bu barədə söylədiyi fikirlər önəmlidir: “Məktəb həyatının ilk günündən uşağın qarşısında bir büt dayanır – qiymət. Bəziləri üçün bu büt xeyirxah, mehriban, digəri üçün qəddar, rəhmsizdir. Uşaq belədə bütü aldatmaq, qiymət almaq xatirinə oxuyur və bu işdən zövq almağı bacarmır”.

Valideynlərin uşağa münasibəti istər-istəməz onların aldıkları qiymətə uyğun şəkildə formalaşır. Uşaqlar qiymət və münasibət arasındakı bağlılığı tez və asanlıqla

tuturlar: “Anamın məndən o qədər də xoşu gəlmir. Çünki mən onun ümidini doğrulda bilmirəm. O istəyir ki, mən “əlaçı” olum. Amma mən tez-tez “üç” alıram və s.

Qiymətlə bağlı *Ş.A.Amonaşvilinin* də fikirləri maraqlıdır. O, “beş”i qalib, “dörd”ü ümidverici, “üç”ü laqeyd, “iki”ni məğlub, “bir”i məhvədici adlandırır.

Valideynin uşağa münasibəti də onun aldığı qiymətə adekvat qurulur. Xüsusilə uşaq valideynin ümidlərini doğrultmadıqda, daha doğrusu, onun gözlədiyi baş vermədikdə valideyn daha aqressiv olur və belədə uşağın özünəinamı itir ki, bu da onun təlim maraqlarını azaldır.

Psixoloq valideynə başa salmalıdır ki, təlim fəaliyyətində başlıca yeri heç də qiymət yox, yeni biliklər qazanmaq tələbatı, məsuliyyət hissi, əməksevərlik, real bilik və bacarıq tutur. Eyni zamanda izah olunmalıdır ki, təlim müvəffəqiyyəti uşağın uğur qazanmasının yalnız bir cəhətidir və təlimdə uğur qazanılması özü də bir çox amillərdən asılıdır. Bunların arasında valideynin uşağa inamı, uşaqda öz gücünə inam yaratması, bu işdə ona yardımçı olması heç də sonuncu yerdə dayanmır.

Məlumdur ki, uşağın təlim müvəffəqiyyətində onun ev tapşırıqlarını necə icra etməsi, dərsə hazırlaşması mühüm yerlərdən birini tutur. Ev tapşırıqlarının hazırlanmasında valideynin, xüsusilə ananın köməyi, uşaqla əməkdaşlığı da vacib şərtlərdəndir. Lakin təcrübə göstərir ki, heç də həmişə belə əməkdaşlıq zəruri effekti vermir. Bu hala xüsusilə şəxsiyyətin inkişafı baxımından daha çox rast gəlinir.

Əməkdaşlığın səmərəsizliyi bir sıra amillərlə bağlıdır. İlk növbədə nəzərə çarpan isə valideynlə uşağın ətraf mühiti dərk etməsi və idrak proseslərindəki ziddiyyətlə bağlıdır.

Valideyn hər hansı bir materialı dəfələrlə uşağa izah etsə də, uşaq onu qavraya bilmir. Valideyn üçün asan olan materialın uşaq tərəfindən mənimsənilməməsi və ya çətinliklə mənimsənilməsi təəccüblü hesab olunur. Belədə valideyn ya əsəbləşir, yaxud da övladını “küt” adlandırır. Uşaq üçün maraqlı, anlaşılmaz olan suallara valideyn cavab vermək istəmir. Çünki bunları adi şeylər hesab edir və s. İdrak fəaliyyətindəki fərqli yanaşmaları psixoloqlar *koqnitiv dissonans* adlandırırlar.

Aşağıda ana və uşağın koqnitiv üslubunun üst-üstə düşən (və ya düşməyən) parametrlərindən bəzilərini veririk:

- materialın öyrənilməsi yolları: ümumi qanunauyğunluqlardan konkret nümunələrə və ya əksinə, ayrı-ayrı faktlardan ümumi qanunauyğunluğa doğru;
- keçmiş materiallarla yeninin əlaqələndirilməsi, müqayisələr aparılması;
- materialın qavranılması forması;
- bu və ya digər fənnə maraq göstərilməsi;
- emosional uyğunluq.

Koqnitiv konflikt həm də materiala ümumiləşdirilmiş, yoxsa konkret formada fərqli yanaşma zamanı da baş verir. Ümumiyyətlə, tədqiqatlar göstərir ki, qadınlarda (qızlarda) subyektiv, kişilərdə (oğlanlarda) obyektiv təhlil, yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu, həyat və fəaliyyətin bütün sahələrində özünü göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ana ilə övlad arasındakı koqnitiv konflikt bir çox hallarda uşağın təlimə neqativ münasibətinə səbəb olur. Bu isə təbii ki, valideyn-övlad münasibətlərinin korlanması ilə nəticələnir.

İkinci sinifdən üçüncü sinfə keçməklə şagirdin həyatında bir sıra əsaslı dəyişiklik baş verir. Üçüncü sinif kiçik məktəb yaş dövründə mühüm, həlledici dövr hesab olunur. Tədqiqatlar və təcrübə göstərir ki, şagirdlər məhz üçüncü sinifdən başlayaraq təlimə şüurlu münasibət bəsləyir, fəallıq göstərir, bütün əlamət və keyfiyyətlərinə görə məktəb həyatına daxil olurlar. Bunların bir qismi məhz bu yaşda intellektual inkişafın səviyyəsi, fiziki yetkinliyin müəyyən həddi, kollektivin formalaşması, müəllim-şagird münasibətinin əsasən müəyyən olunması, şagirdin sinifdə statusunun müəyyənlişməsi ilə bağlıdır.

Təcrübə göstərir ki, məhz ikinci sinfin sonları, üçüncü sinfin başlanğıcında intellektual inkişafda sıçrayış baş verir. Məhz bu dövrdə verbal təfəkkür, fikri fəaliyyət formalaşır ki, bu da təlim fəallığının yüksəlməsinə təkan verir. Təfəkkür imkanlarının genişlənməsi digər idrak proseslərinin də: qavrayış, hafizə, diqqət və s. inkişafını sürətləndirir. Görkəmli uşaq psixoloqu *D.B.Elkonin* kiçik məktəblilərin inkişaf xüsu-

siyyətləri barədə yazırdı: “Bu dövrdə hafizə fikirləşən, qavrayış düşünən rolunu da yerinə yetirir”. Yəni idrak prosesləri bir-birləri ilə daha sıx çulğalaşır, biri digərinin inkişafında maksimum yardımçı olur.

Eyni zamanda bu yaş dövründə şagird öz psixi proseslərini ixtiyari şəkildə idarə etməyi öyrənir. Təbii ki, bu xüsusiyyətlərdən müəllim və psixoloq inkişafetdirici təlim prosesində istifadə etməlidirlər. Valideynlərlə söhbətdə psixoloq hökmən bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirməli, fəaliyyətlərinin əlbir şəkildə qurulmasının vacibliyini onlara başa salmalıdırlar.

Üçüncülərdə diqqətin inkişafı da sürətlənir, ixtiyari diqqət əsasən formalaşır. Bu amil kiçik məktəb yaş dövründən təlim müvəffəqiyyətinə də təsir göstərir. Təcrübə göstərir ki, şagirdin təlim uğurları onun diqqətinin inkişaf səviyyəsi ilə birbaşa əlaqədardır.

Psixoloji tədqiqatlarla müəyyənləşdirilmişdir ki, diqqətin xüsusiyyətlərindəki fərqli inkişafa (diqqətin mərkəzləşməsi, diqqətin davamlılığı, diqqətin həcmi, diqqətin paylanması, diqqətin keçirilməsi) uyğun olaraq ayrı-ayrı fənlərdə şagirdin təlim müvəffəqiyyəti də fərqli olur. Məsələn, riyaziyyatın mənimsənilməsində diqqətin həcmi, ana dilinin mənimsənilməsində diqqətin paylanması, oxu təlimində diqqətin davamlılığı başlıca yer tutur. Beləliklə, diqqətin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini inkişaf etdirməklə şagirdin ayrı-ayrı fənlər üzrə təlim müvəffəqiyyətini yüksəltmək mümkündür. Lakin maraqlı burasıdır ki, diqqətin ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini eyni dərəcədə və eyni üsulla inkişaf etdirmək mümkün deyil. Məsələn, diqqətin həcmi inkişaf etdirmək digərləri ilə müqayisədə daha çətinidir.

Baxmayaraq ki, kiçik məktəb yaş dövründə diqqətin həcmi 2,1 dəfə yüksəlir. Amma diqqətin keçirilməsi və paylanmasını müəyyən qədər məşq etməklə xeyli artırmaq mümkündür.

Məktəb psixoloqu da bu deyilənləri həm öz fəaliyyətində nəzərə almalı, həm də sinif müəlliminə, valideynə bu barədə məsləhət verməlidir. Eyni zamanda, o müxtəlif oyun, tapşırıq və məşğələlərlə valideyni tanış etməli, ondan istifadə qayda və yollarını öyrətməlidir.

Məlumdur ki, kiçik məktəblilər dərslər öyrənilməsində mexaniki əzbərçiliyə və təkrarlara istinad edirlər. Lakin psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, bu o qədər də səmərəli üsul deyil. Onlar bu üsulla mexaniki yaddasaxlamaya nail olurlar. Lakin mənənin yaddasaxlanması, məntiqi hafizə təlim prosesi üçün daha səmərəli üsul hesab olunur. Məntiqi hafizə daha çox təfəkkür prosesi ilə bağlıdır. Bu mənada *L.N.Tolstoyun* fikri diqqəti cəlb edir: “Bilik o zaman bilik olur ki, o, yalnız hafizəyə deyil, təfəkkürə əsaslanır”.

Məsələnin bu cəhətini məktəb psixoloqu valideynlərə izah etməklə yanaşı, marağı olan valideynlərlə bu mövzuda məşğələlər də aparmalıdır. Bütün bunlarla yanaşı üçüncülərin fəaliyyətində başlıca yeri oxu tutur. Vaxtilə *D.Didro* deyirdi: “İnsanlar oxumağa son qoyduqda, fikirləşməkdən də əl çəkmiş olurlar”.

Üçüncü sinifdə şagirdlər müstəqil intellektual məşğələ olan oxumağa fərqli münasibət bəsləyirlər. Məlum olduğu kimi, uşaqların bəziləri çox və həvəslə oxuyur, kitabdan ayrılırmır, digərləri isə əksinə, oxumağa, yazmağa meyl göstərmir, yalnız məcburiyyət qarşısında bu işi həvəssiz yerinə yetirirlər.

Aydındır ki, az və həvəssiz oxuyan şagirdlərin oxu texnikası da pisdır. Oxu vərdişinin olmaması təlim müvəffəqiyyətinə də mənfi təsir göstərir. Yəni digər vərdişlər kimi, oxu vərdişi də gərgin səy və iradə tələb edir. Əlbəttə, yalnız məktəbdə, dərslər vaxtı belə vərdişi yaratmaq ən azı vaxt məhdudluğundan mümkün deyil. Deməli, şagirdlərdə oxu vərdişi yaradılması üçün hökmən valideyn bu işə cəlb olunmalıdır.

Psixoloqların fikrincə, oxu vərdişinin yaranmasında uşağın emosional vəziyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Valideynlər bilməlidirlər ki, uşaq onların köməyini, həvəsləndirməsini çox yaxşı qəbul edir, onda özünəinam hissi artır.

Oxu tələbatı heç də öz-özünə yaranmır. Lakin burada “güc tətbiq” edilməsi də yolverilməzdir. Oxu vərdişi illər uzununu yaranır və valideynin özünün oxumağa marağı və uşaqda da tədricən vərdiş yaratması az əhəmiyyət kəsb etmir.

Dördüncü sinif kiçik məktəblilərin bu mərhələdə təlim fəaliyyəti ilə məşğul olduqları, uşaqlığın sonuncu ilidir. Dördüncülər ibtidai sinif məzunlarıdır. Bir mər-

hələnin ən böyük uşaqları, yeni başlayacaq mərhələnin isə ən kiçik üzvləridir. Dördüncü sinifdə şagirdlərin əksəriyyətində fərdi təlim üslubu formalaşır. Bu, ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi prosesində özünü daha bariz şəkildə göstərir. Kimi məktəbdən gələn kimi ev tapşırıqlarını həll etməyə başlayır, kimi isə müəyyən qədər istirahət etdikdən sonra. Kimisi tez və asanlıqla işə başladığı halda, digərlərinin hazırlıq mərhələsinə müəyyən qədər vaxt lazım olur. Bəziləri fəaliyyətə çətin tapşırıqların, dərslərin icrası ilə başlayır, digərləri isə qabağa asan işləri salır. Kimi qrafiklər, sxemlər, qrafik təsvirlər olan dərsləri, başqaları isə bədii təsvir olan materialları daha asan qavrayır.

Təlim materiallarının belə fərqli qavranılması və öyrənilməsi şagirdlərin fərdi-tipoloji xüsusiyyətləri, iş qabiliyyətləri, idrak imkanları, informasiyanı qavrama və təhlil etmə xüsusiyyətləri, ayrı-ayrı fənlərə maraqları ilə bağlıdır.

Ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək, dərslə hazırlaşmaq üslubundan başqa, təlim bacarıqları və vərdislərində, təlimin keyfiyyətində də bu fərqlər özünü göstərir. Lakin bunlarla yanaşı, təlim müvəffəqiyyəti üçün hamıya aid olan zəruri keyfiyyətlər də vacibdir:

- müəllimi dinləmək;
- dərslə prosesində başlıca məqsəd və ideyaları tuta bilmək;
- dərslə məzmununu sadə və anlaşılıqlı dillə çatdırmaq;
- müəllimin suallarına cavab vermək;
- mətnə dair suallar tərtib edə bilmək;
- informasiyaya uyğun olan nəticə çıxarmaq;
- fikirlərini yazılı şəkildə çatdırmaq;
- əlavə ədəbiyyat, ensiklopediya, sorğu kitabçaları, lüğətlərdən istifadə etməyi bacarmaq;
- öz işini düzgün qiymətləndirmək.

Bu deyilən bacarıqların əksəriyyəti fikri əməliyyat qabiliyyəti hesab olunur: müqayisə etmək, oxşar və fərqli cəhətləri tapmaq, başlıca olanı ayıra bilmək, məntiqi nəticə çıxarmaq.

Bütün bunları hələ ibtidai siniflərdə öyrənmək lazımdır. Çünki sonrakı mərhələlərdə təlim yükü xeyli artır və mürəkkəbləşir. V sinifdən başlayaraq bu bacarıqlar daha vacib olur, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya bolluğu məzmun mürəkkəbliyi şəraitində bu bacarıqları əxz etmək xeyli ağır başa gəlir.

İbtidai siniflərdə dərsliklə düzgün işləməyi bacarmamaq, yalnız əzbərçilik etmək o qədər də səmərəli üsul deyil. Belə vəziyyətdə şagird tez yorulur, təlimin keyfiyyəti aşağı düşür, iş qabiliyyəti azalır.

Dördüncü sinifdə şagirdlərin çoxunun təlim maraqları diferensiallaşır, onlarda müxtəlif fənlərə fərqli münasibət yaranır. Hansısa fənni bəyənir, hansınasa az maraq göstərirlər.

Bu və ya digər fənnə göstərilən maraq şagirdin fərdi qabiliyyətləri, meylləri ilə bağlıdır. Bəzən elə şagirdlər olur ki, heç bir fənnə maraq göstərmirlər. Lakin çoxdan sübut olunub ki, hər kəsin nəyəsə qabiliyyəti vardır. Sadəcə olaraq, həmin qabiliyyəti üzə çıxarmaq, inkişaf etdirmək lazımdır.

Şagirdin gündəlik həyatı yalnız məktəb divarları arasında, təlim fəaliyyəti ilə məhdudlaşmır. Şagirdin məktəbdən kənardakı həyatı onun inkişafı, şəxsiyyət kimi formalaşmasında heç də təlim fəaliyyətindən az rol oynamır, bəlkə də əksinə, daha əhəmiyyətli təsirə malik olur.

Biz bu şagirdlərlə bağlı məktəb psixoloqunun görməli olduğu işləri saymağa, konkret göstərməyə zəruri ehtiyac görmədik. Digər problemlərlə bağlı qeyd etdiyimiz işlər bu şagirdlərə də aiddir. Biz sadəcə olaraq, onların təlim fəaliyyəti, psixoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı mühüm olanları göstərdik. Bu cəhətlərə isə həm müəllimlər, həm də məktəb psixoloqu əhəmiyyət verməli, onu nəzərə almalıdır.

Kiçik yaşlı məktəblilər ibtidai sinifləri əhatə edir. Bura 6-10 və ya 7-11 yaşa qədər uşaqlar daxildir. İbtidai sinif şagirdlərinin fizioloji, psixoloji və sosial inkişafı məktəbəqədər yaşlı uşaqların inkişafından xeyli dərəcədə fərqlənir. Kiçikyaşlı məktəblilərin fizioloji xüsusiyyətləri onunla səciyyələnir ki, bu yaş dövründə uşaqlarda əzələ lifləri sürətlə inkişaf edir, bərkiyir, əzələlərin qüvvəsi artır və sümükləşmə prosesi

sürətlənir. Onurğa sümüyü, normal bir əyrilik vəziyyəti alır.onların boyu ildə 5 sm. artmaqla 115 sm-dən 140 sm-ə qədər, çəkili 21 kq-dan 33 kq-a qədər artır. Uşaqlar bu yaş dövründə çox mütəhərrik olurlar, saatlarla oynamaqdan yorulmurlar. Bu isə əzələlərin çox sürətlə inkişafı ilə əlaqədar olur.

Bu yaşda orqanizmin anatomik-fizioloji inkişafı yeni mərhələyə qədəm qoyur: uşaqların boyu ildə orta hesabla 3-4 sm, çəkili 2-3 kq artır. Skeletin sümükləşməsi başa çatmadığından onların partada düzgün oturmasına diqqət yetirmək lazımdır. Bu yaşda ürək-damar sistemi zəif inkişaf edir. Buna görə də uşaqların hərəkətdə olmasına ehtiyac duyulur.

Kiçik məktəblilərin özlərinə məxsus psixoloji xüsusiyyətləri vardır: bu yaşda qeyri-ixtiyari diqqət, mexaniki hafizə, konkret təfəkkür üstünlük təşkil edir. Onların nitq bacarığı da zəif olur. Çox vaxt şagirdlər mətnləri şer kimi əzbərləyir, mexaniki yadda saxlamağa çalışırlar. Bunun qarşısı alınmasa, onlarda əzbərçilik yarana bilər. Buna görə müəllim şagirdləri mətni öz sözləri ilə danışmağa, plan tutmağa, suallara cavab tapmağa, sərbəst mövzularda kiçik inşalar yazmağa daha çox cəlb etməlidir.

Bu yaşda əsas fəaliyyət növü təlimdir: təlimdə uşaq biliklərə yiyələnir, tərbiyə olunur və psixi cəhətdən inkişaf edir. Müəllim şagirdlərə öz təlim əməklərini düzgün təşkil etməyə, öyrənmənin səmərəli yollarını öyrətməyə çalışmalıdır. K.D.Uşinski bunu ibtidai təlimdə bilik verməkdən də vacib vəzifə hesab edirdi.

Kiçik məktəblilərlə təlim-tərbiyə işində bu yaşın xüsusiyyətlərini nəzərə almaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Onlardan başlıcaları aşağıdakılardan ibarətdir:

a) kiçik məktəblilər hər şeyi öyrənməyə can atırlar; bunu nəzərə alıb şagirdlərdə mütaliə tələbatı formalaşdırmaq lazımdır;

b) uşaqlar şən, emosional təbiətə malikdirlər; müəllim və valideynlər bədii əsər və filmlərdən, canlı sözdən istifadə edib onlarda yüksək mənəvi hisslər (vətənə məhəbbət, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, diqqətlilik və s.) aşılamağa çalışmalıdırlar;

c) kiçik məktəblilərdə ünsiyyət tələbatı güclüdür; bunu nəzərə alıb uşaqları kollektiv tədbirlərə, birgə oyuna, əməyə cəlb etmək, onlarda kollektivçilik, yoldaşlıq, dostluq, nəzakətlilik, qızlara qarşı diqqətlilik kimi keyfiyyətlər aşılamaq lazımdır;

ç) uşaqlar təsir altına tez düşür, müəllimə inanır, onun dediklərini sözsüz yerinə yetirirlər. Bundan şagirdlərin düzgün tərbiyəsi üçün istifadə edilməlidir;

d) ibtidai sinif şagirdləri müəllimin tapşırıqlarını böyük həvəs və səylə yerinə yetirirlər. Müəllim və valideynlər müəyyən tapşırıqlar sistemi tətbiq etməklə, uşaqları həvəsləndirməklə onlarda müsbət keyfiyyətlər tərbiyə etməyə nail ola bilərlər.

NƏTİCƏ

Kiçik yaşlı şagirdlərin psixi inkişafının da özünəməxsus keyfiyyətləri vardır. Bu yaş dövründə uşaqların iradi (ixtiyarı) diqqəti nisbətən zəif inkişaf etmiş olur. Onlar uzun müddət fikirlərini toplamaqda çətinlik çəkir, diqqətlərini iki iş üzərində bölə bilmirlər. Ona görə də, valideynlər də, müəllimlər də uşaqların diqqətinin formalaşmasına qayğı göstərməlidirlər. Ona görə ki, “diqqət ruhumuzun elə bir yeganə qapısıdır ki, süurumuzda olan hər bir şey mütləq buradan keçir. Deməli, təlimin heç bir kəlməsi bu qapıdan keçmədən uşağın ruhuna daxil ola bilməz...” Uşağı bu qapını açıq saxlamağa çalışdırmaq birinci dərəcəli əhəmiyyətli işdir, təlimin bütün müvəffəqiyyəti buna nail olmaq üzərində qurulur. Uşaqlarda fəal (ixtiyarı) diqqəti inkişaf etdirmək vacibdir. Çünki fəal diqqətdə əşya insane üzərində deyil, insane əşya üzərində hakim olur.

Uşaqların diqqəti onların maraqları ilə çox əlaqədardır. Maraq diqqətin güclənməsinə səbəb olur. Bu yaşda olan uşaqlar müxtəlif məsələlərlə maraqlanır və çoxlu suallar verirlər. Belə suallara cavab vermək zəruridir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə mexaniki hafizə qüvvətli olsa da, saxlanması yalnız mexaniki yolla deyil, həm də məntiqi yolla olur. Bu yaş dövrünü səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən biri də onlarda təfəkkürün inkişafıdır. Şagirdlər ətraf aləmin hadisələrinin səbəb-nəticə əlaqələrinin mahiyyətinə dərinlən nüfuz etməyi öyrənmədən əvvəl bu yaş dövründə təfəkkür məşqləri keçir. Bu məşqlər nəticəsində onlar əşya və hadisələrin mahiyyətini görürlər. Uşaqlar canlı obrazı əvvəlcə görür, sonar onu təsəvvür edir və təsəvvüründə yaradır.

Kiçikyaşlı məktəblilər daim axtarışda olub bilmədiklərini öyrənməyə həvəs göstərir. Onlar ətraf aləm, təbiət, əmək, müxtəlif əşyalarla tanış olur, onların keyfiyyət və xüsusiyyətlərinə dair biliklərə yiyələnirlər. Təbiət hadisələrini dönə-dönə müşahidə etdikcə, uşaqlar onların başvermə səbəbləri ilə maraqlanırlar. Getdikcə onların əlamət və keyfiyyətlərinə daha dərinlən bələd olmağa çalışırlar. Belə ki, uşaqları nə üçün yağış, qar yağır, külək əsir, tufan baş verir, zəlzələ olur, adamlar bir-birini öldürür, müharibə

edirlər, adamlar qocalır, ölür və s. kimi problemlı məsələlər daha çox düşündürür. Uşaqlar sinifdən sinifə keçdikcə havanın vəziyyətini, hər fəslin özünəməxsus əlamətlərini öyrənir, bu sahədə öz təsəvvür və anlayışlarını genişləndirirlər. Onlar ev heyvanları haqqında müəyyən biliklər əldə edir, onların adamlara nə kimi fayda verdiklərini öyrənirlər. Uşaqlar öyrənirlər ki, təbiət müxtəlif səslər, rənglər və formalarla zəngindir. Təbiət eyni vaxtda bir neçə duyğuya təsir edir. Məsələn, parkda olarkən uşaqlar yaşıl yarpaqları, güllərin, çiçəklərin bir-birindən fərqlənən rəngini görür, onların ətrini hiss edirlər. Bu kimi məsələlər uşaqları heyrləndirir. Göy gurultusu, ildırım çaxması, vulkan püskürmələri uşaqları düşündürür. Siyyətlərini şərh etməzdən əvvəl akselerasiyanın mahiyyətini bilmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı.2003.
2. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı.1998.
3. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya. Bakı.1991.
4. Həmzəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiya məsələləri. Bakı.2003.
5. Məmmədov A. Təlimin psixoloji əsasları. Bakı.1993
6. **Yeniyyətlərdə** müşahidə olunan bəzi davranış pozuntuları / Ş. Mehrəliyev // Psixoloq. - 2012.
7. Абрамова, Г.С. Возрастная психология / Г.С.Абрамова. - М.:Наука, 2008.
8. Аверин, В.А. Психология детей и подростков// В.А.Аверин.- М.:ВЛАДОС – 2008
9. www.psixologiya.net
10. www.thepsy.narod.ru
11. www.sun.az